

ՀՏԴ՝ 94 (3/9)

DOI: 10.52971/18294316-2023.26.2-5

ԱՇՇՈՒՐԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ Մ.Թ.Ա. III ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ՄԿԶԲՆԵՐԻՑ
ՄԻՆՉԵՎ Մ.Թ.Ա. XV ԴԱՐԻ ՎԵՐՁԵՐԸ

Ռուսլան Ա. Ցականյան

ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան, ՀՀ

Ամփոփում

Նախաբան. Հին Մերձավոր Արևելքի քաղաքակրթությունների ուսումնասիրման գործում իր ուրույն տեղն ունի Ասորեստանի և ասորեստանցիների պատմության ուսումնասիրությունը: Ելնելով ընտրված ժամանակագրական շրջաններից, այն է՝ մ.թ.ա. III հազարամյակի սկզբներից մինչև մ.թ.ա. XV դարի վերջերը, վերլուծվում են Աշշուրի քաղաքի ֆիզիկաաշխարհագրական դիրքի, ծագման, քաղաքական և պաշտամունքային նշանակության, ինչպես նաև քաղաքի և ասորեստանյան պետության անցումային փուլերը: *Մեթոդներ և նյութեր.* Աշխատանքում կիրառվել է հետազոտման պատմահամեմատական մեթոդը: Աղբյուրների ուսումնասիրության ժամանակ կիրառվել է այդ մեթոդի համադրման և հակադրման սկզբունքը: Հիմնականում օգտագործվել են մերձավորարևելյան և մասնավորապես՝ Ասորեստանի տիրակալների թողած արձանագրությունները: *Վերլուծություն.* Նյութի ուսումնասիրության ընթացքում մանրակրկիտ քննության են ենթարկվել Ասորեստանի պատմության փուլաբաժանումն ու նրա սկզբունքները, ժամանակագրական խնդիրներն ու հինասորեստանյան և միջինասորեստանյան արքայացանկերը: Բնութագրված են պետականության վաղ փուլում պետական կառավարման մարմինների ձևավորման և զարգացման եղանակները, ինչպես նաև Աշշուր պետության կառավարման համակարգը: *Արդյունքներ.* Աշշուրի վաղ շրջանի տիրակալներից Ծիլուլու - Սուլիլի/Սուլե նույնականացումը, մինչև հավելյալ հաստատող սեպագիր նյութի հայտնաբերումը, պետք է համարվի թեական: Պուգուր-Սինի համեմատությունն ու նույնականացումը AKL-ի այլ տիրակալների հետ՝ չունի բավարար աղբյուրագիտական հիմք կամ մասնագիտական գրականության մեջ դեռևս կարոտ է հիմնավորման:

Բանալի բառեր՝ Միջագետք, Աշշուր, Ասորեստան, Արքայ, քաղաք-պետություն, արքայացանկ, Պուզուր-Աշշուր I, Պուզուր-Սին, Ադասի, Բել-բանի, Աշշուր-բել-նիշեշու: Բնչպես հղել՝ Ցականյան Ռ., Աշշուրի պետությունը մ.թ.ա. III հազարամյակի սկզբներից մինչև մ.թ.ա. XV դարի վերջերը // ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի, 2023: Հ. 2 (26): 5-22 էջեր: DOI: 10.52971/18294316-2023.26.2-5

THE STATE OF AŠŠUR FROM THE BEGINNING OF THE 3RD MILLENNIUM BC TO THE END OF THE 15TH CENTURY BC

Ruslan A. Tsakanyan

Institute of Oriental Studies NAS, Yerevan, RA

Abstract

Introduction: The study of the history of Assyria and the Assyrians has its important place in the study of the Civilizations of the Ancient Near East. Based on the selected chronological periods, that is, from the beginning of the 3rd Millennium BC to the End of the 15th Century BC, the physico-geographic location, origin, political and religious significance of the city of Aššur and the transitional stages of the city and then the state are discussed and analyzed. **Methods and materials:** The work uses a historical-comparative research method. The principle of comparison and contrast of this method was applied in the study of sources. Mostly inscriptions left by the rulers of the Ancient Near East and especially Assyria were used. **Analysis** During the study of the material, the stages of the history of Assyria and its principles, problems of chronology, as well as Old Assyrian and Middle Assyrian royal lists were examined in detail. The methods of formation and development of government bodies at the early stage of statehood as well as the management system of the Assyrian State are characterized. **Results:** The early Assyrian rulers of Šilulu - Sulili/Sule identification, pending the discovery of additional corroborating cuneiform material, must be considered theaic. The comparison and identification of Puzur-Sin with other rulers of AKL does not have sufficient source material.

Key words: Mesopotamia, Aššur, Assyria, Akkad, city-state, king list, Puzur-Ashur I, Puzur-Sin, Adasi, Bel-bani, Ashur-bel-nisheshu.

Citation: Tsakanyan R. *The State of Aššur from the Beginning of the 3rd Millennium BC to the End of the 15th Century BC.* // "Scientific Works" of SCAS NAS of Armenia. Gyumri. 2023. V. 2(26). 5-22 pp. DOI: 10.52971/18294316-2023.26.2-5

ГОСУДАРСТВО АШШУР С НАЧАЛА III ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ ДО Н.Э. ДО КОНЦА XV ВЕКА ДО Н.Э.

Руслан А. Цаканян

Институт востоковедения НАН, Ереван, РА

Аннотация

Введение: Изучение истории Ассирии и ассирийцев занимает важное место в изучении цивилизаций древнего Ближнего Востока. На основе выделенных хронологических периодов, то есть с начала 3-го тысячелетия до н.э. до конца 15-го века до н.э., обсуждаются и анали-

зируются физико-географическое положение, происхождение, политическое и религиозное значение города Ашшур и переходные этапы города, а затем государства. *Методы и материалы*: В работе использован историко-сравнительный метод исследования. Принцип сравнения и противопоставления этого метода был применен при изучении источников. В основном использовались надписи, оставленные правителями Ближнего Востока и особенно Ассирии. *Анализ*: В ходе изучения материала были подробно рассмотрены этапность истории Ассирии и ее принципы, проблемы хронологии, а также древнеассирийские и среднеассирийские царские списки. Охарактеризованы методы становления и развития органов государственного управления на раннем этапе государственности, а также система управления Ассирийского государства. *Результаты*: Идентификация раннего ассирийского правителя Цилулу-Сулилу/Суле, до тех пор, пока не будут обнаружены дополнительные подтверждающие клинописные материалы, должна считаться теической. Сравнение и отождествление Пузур-Сина с другими правителями АКЛ не имеет достаточного исходного материала.

Ключевые слова: Месопотамия, Ашшур, Ассирия, Аккад, город-государство, царский список, Пузур-Ашшур I, Пузур-Син, Адаси, Бел-бани, Ашшур-бел-нишешу.

Как цитировать: Цаканян Р. *Государство Ашшур с начала III тысячелетия до н.э. до конца XV века до н.э.* // “Научные труды” ШЦАИ НАН РА. Гюмри. 2023. Т. 2 (26). сс. 5-22
DOI: 10.52971/18294316-2023.26.2-5

ՆԱԽԱԲԱՆ. Ասորեստան պետությունն իր անվանումը ստացել է երկրի գլխավոր քաղաքական կենտրոն Աշշուրից (*Aššur*): Աշշուրը գտնվել է ներկայիս Քալաթ-Շերկաթ բնակավայրի տարածքում՝ Իրաքի Հանրապետության Սալադին մարզում, Տիգրիս և Փոքր կամ Ներքին Ջաբ գետերի խառնարանից հյուսիս՝ Ջեբել Խամրիի հյուսիսային ճյուղ հանդիսացող Ջեբել Սախուլ բլրաշարի վրա՝ Տիգրիսի աջ ափին¹: Վերջինս էլ իր անվանումը ստացել է ասորեստանցիների գլխավոր, քաղաքի հովանավոր և ռազմի աստված *Աշշուրի* անունից: Երկրում և նրա սահմաններից դուրս տեղի ունեցող ցանկացած իրադարձություն կապվում էր Աշշուր աստծո և նրա կամքի հետ: Փաստացի իշխանությունն Աշշուրում աստվածապետական էր: [30] Աշշուր աստվածը հանդես էր գալիս որպես արքա, այդ իսկ պատճառով՝ քաղաքի կառավարիչ-արքաները կամ տիրակալները (*rubā'u/rubū* [45, p. 71; 46, p. 168; 36, p. 78 n. 2]) կրում էին *išši'akkum* (համարժեք է շումերական ÉNSI-ին) «փոխանորդ, տեղապահ»՝ *išši'ak Aššur.KI* տիտղոսը և միաժամանակ, ըստ երևույթին, համատեղում էին նաև Աշշուրի գլխավոր քրմի՝ *šangû*-ի (Աշշուր աստծո տեղապահը երկրի վրա), դատական՝ *da'ānu*-ի, զորքերի գլխավոր հրամանատարի և այլ գործառույթներ [32, pp. 144-145; 2, էջ 230: 1, էջ 56: 5, էջեր 98-99]: Այս առումով հիշատակելի է Աշշուրի 27-րդ տիրակալ Ծիլուլուի/Սուլիլի¹/ (մ.թ.ա. մոտ XXII-XXI դար) արձանագրությունը՝ «1. A-šūr.KI 2. LUGAL 3. Ši-lu-lu 4. ÉNSI A-šūr.KI 5.

¹ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի հրատարակած «Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն» ակադեմիական հրատարակության առաջին հատորի մեջ առկա է տեխնիկական վրիպակ՝ «...Տիգրիսի հետ Մեծ Չարի միախառնման վայրից քիչ հյուսիս ...Տիգրիսի ձախ ափին»: Եթե վերցնում ենք Մեծ կամ Վերին Չար գետը, ապա՝ նրանից հարավ: Աշշուրը գտնվել է երկու Չարերի [21, pp. 33-37; 37, pp. 208-209; 17, p.28; 7; 8] միջև՝ Մոսուլից 100 կմ հարավ ու Բաղդադից 390 կմ հյուսիս և աշխարհագրականորեն՝ գետի աջ ափին [1, էջ 54]:

DUMU *Da-ki-ki* 6. NIMGIR URU A-šūr.KI «1. *Աշշուր* 2. *արքա* է, 4. *Ծիլուլուն*՝ 4. *Աշշուրի տեղապահը*, 5. *Դակիկիի որդին*, 6. *Աշշուր քաղաքի մունետիկը*» [28, pp. 12-13]: Աշշուրի տիրակալներին դիմում էին որպես տեր՝ *bēlu*, վերակացու, կառավարիչ՝ *waklum* (շումերական համարժեքը՝ PA) [43, pp. 51-52] և տիրակալ՝ *rubā'u* [43, pp. 53-54; 41, pp. 713-714; 42, pp. 193-195, 201-203; 45 pp. 70-72; 47]:

Մ.թ.ա. մոտ XXI դարի կեսերին, աստիճանաբար աքքադականացվող Աշշուրը ձեռք բերեց անկախություն և սկսեց հանդես գալ որպես առանձին համայնք-պետություն՝ URU (*ālu*). *Aššur*.KI, որը հետագայում կոչվեց KUR (*mātu*). *Aššur*.KI: Հետագայում, ասորեստանյան պետության զարգացմանը զուգընթաց, երբ Աշշուրի սահմանները մի քանի հարյուր անգամ զերագանցում էին քաղաք-պետության կամ համայնքային պետության սահմանները՝ բուն Աշշուր երկրի տարածքը սկսվեց կոչվել *Libbi māti* (տառացի՝ *արտի երկիր*)՝ հայրենիք, իսկ Աշշուր քաղաքը՝ *Libbi-āli* (տառացի՝ *արտի կամ ներքին քաղաք*): Նա մեծավ մասամբ համատեղում էր նաև ավագների խորհրդի կողմից ընտրված և վարչական ու դատական գործառույթներ ունեցող *ukullum*-ի պաշտոնը [1, էջ 56; 5, էջ 99]: Փաստացի, նրա իշխանությունը բացարձակ էր և ժառանգական:

Ինչպես Հին Միջագետքի այլ քաղաք-պետություններում, այնպես էլ Աշշուրում, սկզբնապես մեծ էր համայնքային ավագանու դերը: Աշշուրում մեծ էր ինքնակառավարման մարմինների դերը, ինչպիսին էր «*ālum šaḥer rabi*»՝ «մեծերի և փոքրերի ժողովը (ժողովրդական ժողովը)»: Վերջինս, սակայն, մ.թ.ա. II հազարամյակի սկզբներին սկսեց կորցնել իր նշանակությունը՝ տեղը զիջելով «*քաղաքի տան*»՝ *bīt āli*-ի անդամներին, այն է՝ ավագների խորհրդին՝ *paršum āli* (*քաղաքի ավագներ*) [1, էջ 55-56; 33, p.89]: *išši'akkum*-ը, իսկ հետագայում արդեն արքան՝ *šarrum* (շումերական LUGAL-ը), միաժամանակ *bīt āli*-ի անդամ էին: Ամեն տարի, ավագների խորհրդի անդամներից վիճակահանությամբ ընտրվում էր այդ տարվա անվանահայրը՝ *limmu* [33, p.89; 36, pp.709, 742], և հերթական էպոնիմի անունով էլ կոչվում էր տվյալ տարին: Վերջինիս տնօրինության տակ էր երկրի գանձարանը, որը գտնվում էր էպոնիմի նստավայրում՝ *bīt limi*-ում: Շատ հաճախ էպոնիմ էին ընտրվում նաև ասորեստանյան արքաները [33, p.89: 2, էջ 230]: Պալատական ամբողջ տնտեսությունը (*ēkallum*) գտնվում էր միջնաբերդում (*birtum*): Վարչական ամբողջ շրջանը, որը համայնքի տնտեսական շրջանից ձգվում էր մինչև *birtum*, կոչվում էր տվյալ «քաղաքի» (*ālum*) «երկիր» (*mātu*): Եվ հենց Աշշուրի *birtum*-ն էլ կարելի է համարել Հին ասորեստանյան պետության հիմքը:

Աշշուրի լիիրավ կամ համայնքային (*alāiu* հետագայում՝ *kalzu*) քաղաքացին կոչվում էր *awīlum* (amēlu)՝ *մարդ*: Այստեղ «մարդ» բառը հանդես է գալիս որպես եզրույթ: «Մարդ» բառից բացի, ինչպես արդեն նշեցինք, օգտագործվում էր նաև «աշշուրցի»՝ *aššūrāiu* եզրը, ինչպես նաև՝ *mār āli* (քաղաքի որդիներ) և *mār'ū Aššur* (Աշշուրի որդիներ) [11, p. 336]:

Աշշուր աստծո տաճարը գտնվում էր *Էպիխ* լեռան վրա և կրում էր շումերական É.ĪUR.SAG(GAL).KUR.KUR.RA՝ «*Լեռան հողերի (մեծ) տուն*» կամ «*երկրների / հողերի լեռ*» [29, p.202, A.0.105.1, l. 22; 2]: Հետագա ավանդույթը և մասնավորապես Շուլմանու-աշարեդ (*Սալմանասար*) I (մ.թ.ա. 1272-1243 թթ.) արձանագրությունը տաճարի կառու-

ցումը վերագրում է քաղաքի տիրակալ Ուշպիային («վրաններում բնակվող» 17 «արքաներից» վերջինը՝ մ.թ.ա. մոտ XXV- XXIV դար)՝ «112. *e-nu-ma* É.ĤUR.SAG.KUR.KUR.RA 113. É *Aš-šur* EN-ia šá ^m*Uš-pi-a* 114. ŠID *Aš-šur a-bi i-na pa-na* 115. *e-pu-šu-ma e-na-ah-ma*» «112-115. *Այն ժամանակ Էխուրսագկուրկուրրան՝ իմ տիրոջ՝ Աշշուրի տաճարը, որը նախկինում կառուցել էր Ուշպիան՝ Աշշուրի տեղապահը, իմ նախահայրը*» [28, p.185]: Այդուհանդերձ, հնագիտական հետազոտությունների ժամանակ պարզվել է, որ Աշշուր քաղաքի տարածքում հնագույն տաճարը պատկանում է Բշթար դիցուհուն [7, pp.25-26; 10, pp. 5-9; 14]: Հետաքրքիր է նաև, որ հենց Բշթարի տաճարում է հայտնաբերվել մինչ օրս հայտնի «հին ասորեստանյան ժամանակաշրջանի» վաղագույն արձանագրությունը ոմն Ինիլպաբայի որդի *Իտիտիի* (մ.թ.ա. մոտ XXIII դար) կողմից: Չնայած որ Իտիտիի անունը տեղ չի գտել ասորեստանյան արքաների ոչ մի ցանկում, այդուհանդերձ, ըստ երևույթին, նա եղել է Աշշուրի կառավարիչը Աքքադի կամ Ուրի III հարստության ժամանակահատվածում [19, pp. 155-157; 28, p. 7; 46, p. 19 n.4]: Հարկ է նշել նաև, որ ամրեական առաջնորդ Շամշի-Ադդուի (Ադադ I-ի) (մ.թ.ա. մոտ 1808-1776 թթ.) կառավարման ժամանակաշրջանում Աշշուրի և Ադադի պաշտամունքների միաձուլման փորձ է կատարվել [46, p. 39]: Շամշի-Ադդուից (Ադադ) I-ից սկսած և ընդհուպ մինչև մ.թ.ա. X դար՝ Միջին ասորեստանյան ժամանակաշրջանի ավարտը, ասորեստանյան արքաների տիրոջներում և արձանագրությունների մեջ հիշատակվում է նաև շումերական դիցարանի գլխավոր աստծո՝ Էնլիլի անունը՝ «^dUTU-šir-^dIŠKUR ša-ki-in ^dEn-lil ÉNSI ^dA-šur» - «*Շամշի-Ադդու, նշանակված էնլիլ աստծո կողմից, Աշշուրի տեղապահ...*» [28, pp. 55-57, 59-60, 67-68, 110-111]: Իսկ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը (մ.թ.ա. 1242-1206 թթ.) իր արձանագրության մեջ իրեն անվանում է Էնլիլի սիրելին և նրա կողմից ընտրված՝ «*ni-šit* ^dBAD (*Enlil – hēn*)» [28, pp. 233-247]: «šakin Enlil iššak Aššur» արտահայտությունը դառնում է արքայական արձանագրությունների կարևորագույն բաղադրիչ:

Դեռևս նախորդ դարի առաջին կեսին կարծիք հայտնվեց, ըստ որի՝ հնարավոր է, որ Աշշուրը ստեղծված լիներ շումերների կողմից մ.թ.ա. XXVIII-XXVII դարում որպես շումերական առևտրական հենակետ[6, c.13]: Ըստ քաղաքը պեղող գերմանացի հայտնի հնագետ Վալտեր Անդրեի՝ Աշշուր քաղաքը սկզբնապես պաշտպանական կառույցներ չի ունեցել[9]: Ըստ ավանդության և մասնավորապես՝ Աշշուր-ոհիմ-նիշեշուի (մ.թ.ա. մոտ 1407-1400 թթ.) արձանագրության մեջ քաղաքի պարիսպների կառուցումը վերագրվում է քաղաքի տիրակալ Կիկկիային (մ.թ.ա. XXI դարի երկրորդ կես)՝ «5. ÉNSI BĀD ša ^m*Ki-ki-a* ^m*I-ku-nu-um* 6. ^mLUGAL-*ke-en Pù-zurš-d*A-šūr 7. ^{md}A-šūr-*né-ra-ri* DUMU *Iš-me-d*Da-gan 8. *ab-ba-ia ...*» «5-8. *Այն պարիսպը, որը կառուցել էին Կիկկիան, Բկունումը* (մ.թ.ա. մոտ 1934-1921 թթ.), *Շարրուկենը* (Սարգոն I (մ.թ.ա. մոտ 1920-1881թթ.)), *Պուզուր-Աշշուրը* (Պուզուր-Աշշուր II (մ.թ.ա. մոտ 1880-1873 թթ.)), (և) *Աշշուր-նիրարին* (Աշշուր-նիրարի I (մ.թ.ա. XVI դարի երկրորդ կես), *Իշմե-Դագանի* (Իշմե-Դագան II մ.թ.ա. XVI դարի առաջին կես)) *որդին՝ իմ նախահայրերը ...*» [28, p. 101: 2, էջ 232: 1, էջ 56]:

Վաղ շրջանում Աշշուրի բնակչությունն, ըստ երևույթին, էթնիկ առումով միատարր չի եղել: Ելնելով «ասորեստանյան արքայացանկում» (այսուհետ AKL[19, pp. 197-198; 25, pp. 136-146; 18, pp. 114-120, 127-128; 22; 49, pp. 11-37; 27, pp. 101-115; 26, pp.1, 157:

1, էջ 112]) տեղ գտած վաղ ասորեստանյան կառավարիչների անձնանուններից՝ գիտնականները եկել են այն եզրակացության, որ այդ անձնանուններն արքայական չեն և պատկանում են «սուբաբեական» լեզուների աշխարհին [14: 1, էջ 55: 2, էջ 232]: Մ.թ.ա. մոտավորապես XXI դարի վերջերին Աշշուրում աճում է տեղի նստակյաց-երկրագործական բնակչության հետ ինտեգրված արքայացիների դերը: Վերջիններս Միրիա և Միջագետք ներթափանցած սեմախոս ցեղերի հյուսիսային ճյուղն էին, որոնց հետագայում սկսեցին կոչել *aššurāiu* «աշշուրցի», երկիրը՝ *Aššur* «Աշշուր»: Այս շրջանում, հավանաբար, Աշշուրում հաստատվեց արքայական ծագում ունեցող տիրակալների հարըստություն [1, էջ 56]: Ընդունված է Աշշուրի «հին ասորեստանյան հարստության» հիմնադիր համարել *Պուզուր-Աշշուր I* (մ.թ.ա. մոտ XXI դարի վերջին քառորդ), որին հաջորդում է որդին *Շալիմ-ախումը* (մ.թ.ա. մոտ XXI դարի վերջին քառորդ) [15, pp. 268-270; 16], ապա շարունակվում հորից-որդի ժառանգականության սկզբունքով:

Սկզբնապես Աշշուրը պաշտամունքային-քաղաքական, ապա առևտրա-արհեստագործական համայնքային քաղաք-պետություն էր: Քաղաքը հյուսիսից և արևելքից սկզբնապես ողողված է եղել ջրերով՝ արևելքից Տիգրիս գետը, իսկ հյուսիսում՝ արհեստական ջրանցքը: Աշշուրն ընկած է հյուսիսից՝ Հայկական լեռնաշխարհից ներթափանցող տեղումների գոտու եզրին, ինչը նշանակում է, որ հողագործությունը լիովին կախված չի եղել ռոտումից: Հյուսիսից հարավ և արևելքից արևմուտք ձգվող քարավանային կարևոր երթուղիների նկատմամբ քաղաքը հիանալի դիրքում է գտնվել [12; 13; 33, p.81]:

Առևտրատնտեսական գործոնների պատճառով Հարավային Միջագետքից դեպի հյուսիս ընկած տարածքներ, այդ թվում՝ նաև դեպի Աշշուր գրեթե բոլոր ժամանակահատվածներում էլ բնակչության հոսք է նկատվում: Քար, փայտանյութ, մետաղ և այլ շինանյութ հայթայթելու ու գնելու համար Շումերի և Աքքադի համայնքներն իրենց առևտրական գործակալներին՝ *tamkārum*, ուղարկում էին մոտակա և հեռավոր տարածաշրջաններ: Եվ, հենց Շումերի վաղդինաստիական ժամանակաշրջանում է, որ աղբյուրներն առաջին անգամ հիշատակում են Աշշուր տեղանվան մասին:

Ինչևէ, հետագայում աշշուրցիները նույնպես հիմնեցին առևտրական գաղութներ: Չնայած այն հանգամանքին, որ Աշշուրի ֆիզիկաաշխարհագրական դիրքը գտնվում էր մթնոլորտային տեղումների բարենպաստ գոտում, ի տարբերություն Միջագետքի հարավային շրջանների, բավականին քիչ էին նաև բերրի հողատարածքները [44, pp.13-35]: Այդ պատճառով սկզբնական շրջանում Աշշուրի տնտեսության մեջ գերիշխում էր անասնապահությունը: Աշշուրի երկրագործական տնտեսության հիմքը հիմնականում համայնքային հատվածն էր: Եվ քանի որ երկրագործությունը մեծ եկամուտներ չէր բերում, համայնքային ազնվականությունը սկսեց զարկ տալ առևտրի և արհեստագործության զարգացմանը, ինչի արդյունքում ստացված շահույթն ավելին էր, քան երկրագործությունից ու անասնապահությունից ստացվածը: Արդյունքում, Աշշուրը դարձավ խոշոր առևտրական քաղաք, և համայնքը սկսեց զբաղվել տարանցիկ առևտրով [2, էջ 233]:

Մ.թ.ա. III հազարամյակում իր ռազմավարական դիրքի պատճառով Աշշուրը կարևոր դեր է խաղացել լայնածավալ առևտրում: Իսկ արդեն մ.թ.ա. II հազարամյակի

սկզբներին նրա տիրակալների կողմից քաղաքական քայլեր են ձեռնարկվում առևտուրը մեծացնելու նպատակով [39, p. 72]: Առևտրային հիմնական ուղիների վրա անվտանգություն և անխափան փոխանակում ապահովելու նպատակով կազմակերպվում էր մշտական գաղութների և առևտրային կետերի՝ *kārum*-ների մի ամբողջ շարք [15; 16; 45; 46; 47]:

Մ.թ.ա. XX դարի առաջին քառորդում Աշշուրի տիրակալ *Իլուշումնան* (մ.թ.ա. մոտ 1994-1975 թթ.) [19, p. 198; 21; 22; 31; 11; 4: 1, էջեր 112-113] Աշշուրի և Հարավային Միջագետքի միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունների բարելավման նկատառումներով հանձն է առնում մի շարք տնտեսական միջոցառումներ՝ հաստատելով առևտրական ազատություն (*addurārum (andurāru)*)՝ մաքսատուրքից ազատում և առևտրական ազատ տեղաշարժ [28, p. 18; 46, pp. 126-128; 13, p. 10; 12; 39, p. 72]: Իլուշումնանի հաջորդ *Էրիշում I* (մ.թ.ա. մոտ 1974-1935 թթ.) խրախուսում է որոշ ապրանքատեսակների՝ ոսկու, պղնձի, գարու, բրդի և այլնի ազատ առևտրական շրջանառությունը [26, p. 18; 46, pp. 128-130; 13, p. 10; 39, p. 72]:

Մ.թ.ա. XX դարի վերջին և XIX դարի սկզբներին՝ Իկունումի և նրա որդի Շարուկեն I-ի կառավարման ժամանակաշրջանում, աշշուրցի առևտրականները մեծամասշտաբ գործունեություն են ծավալում Փոքր Ասիա թերակղզու կենտրոնական և արևելյան շրջաններում [1, էջ 56-58]: *Պուզուր-Աշշուր II* (մ.թ.ա. մոտ 1880-1873 թթ.) և *Նարամ-Սինի* (մ.թ.ա. մոտ 1872-1829/1819 թթ.) կառավարման ժամանակաշրջանի վերաբերյալ տեքստերից հայտնի է դառնում, որ աշշուրցիները Աշշուրի պաշտպանական պարիսպների վերանորոգման համար *kārum*-ներից ֆինանսական օժանդակություն են խնդրում [12; 46, pp. 128-130; 13, p. 10; 39, p. 72]: Առևտրական գաղութների աստիճանական թուլացմանը ու անկմանը զուգահեռ՝ քաղաքական անկում ապրեց նաև «հին ասորեստանյան հարստությունը»: Մասնագետների մոտ ընդունված է «հին ասորեստանյան հարստության» վերջին ներկայացուցիչ համարել *Էրիշում II* (մ.թ.ա. մոտ 1829/1819-1809 թթ.):

Աշշուր աստծո տաճարից հայտնաբերված և, ամենայն հավանականությամբ, մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբներին կազմված ասորեստանյան միապետների ցուցակներում՝ AKL-ում պահպանված տեղեկությունների համաձայն՝ մ.թ.ա. III հազարամյակում Աշշուրի տարածքը իշխում էին 17 առաջնորդներ, որոնք «բնակվում էին վրաններում»՝ «17 LUGAL.MEŠ^{a-ni}a-ši-bu-tu kúl-ta-ri» (*Տուղիա, Ադամու, Յանգի, Սուխլամու* (անունը հնարավոր է կարդալ նաև *Լիլամու* [19, p. 146]), *Խարիսարու, Մանդարու, Իմու, Խարսու, Դիդանու, Խանու, Զուարու, Նուարու, Աբազու, Բելու, Ազարախ, Ուշպիա² և Ապիաշայր*, ըստ երևույթին, մինչսեմական ժամանակաշրջանի անասնապահական ցեղի առաջնորդներ էին) [19, pp. 197-198; 22; 25, pp. 136; 33, pp. 58-86; 49; 18, pp. 114-120, 127-128; 27, pp. 101-115; 36, pp. 740-752: 1, էջ 112]: Ըստ տիրող կարծիքներից մեկի՝ նրանցից

² Ուշպիան Շուվանու-աշարեդ I (մ.թ.ա. 1272-1243 թթ.) [28, p. 185] և Աշշուր-ռեշա-իշի I (մ.թ.ա. 1132-1115 թթ.) [28, p. 320] արձանագրություններում հանդես է գալիս որպես տոհմի նախահայր [2, էջ 232, ծնթ. 9]:

շատերը չեն կարող լինել Աշշուրի տիրակալներ: Թե կոնկրետ որտեղ են նրանք իշխել, մնում է անհասկանալի [22; p.615 n.1]:

Ինչևէ, Ուշալիայից հետո, AKL-ում ավելացված են նաև Շամշի-Ադդու I-ի թվով 10 նախնիները, որոնք ցանկում ներկայացված են ոչ թե սկսած Ուշալիայից, այլ իր հայր Իլու-կաբկաբուից մինչև Ուշալիա՝ որդուց-հայր սկզբունքով: Այս կերպ ամորեացի առաջնորդը, ամենայն հավանականությամբ, քաղաքական և քարոզչական նկատառումներից ելնելով, ձգտել է օրինական տեսք տալ իր իշխանությանը [36, p.746]: Ցուցակն ըստ հաջորդականության ունի հետևյալ տեսքը՝ Ուշալիային հաջորդում է որդին՝ Ապիաշալը [15, pp. 38-39, 294 n. 5] և հայր-որդի հաջորդականության սկզբունքով՝ *Խալեն, Մամանուն, Խայանուն, Իլու-Մերը, Յակմեսուն, Յակմենուն, Յազկուր-Էլը, Իլու-կաբկաբուն* [15, pp. 294-298] և վերջինիս որդուն ու Շամշի-Ադդու I-ի եղբայր *Ամինումը* [15, pp. 295-297]: Նշենք, սակայն, որ Ամինումի անունը հայտնի է նրա ծառաներին պատկանող երկու կնիքի արձանագրություններից [22, p.615 n.1]: Իրականում Խալեից մինչև Իլու-կաբկաբու չպետք է տեղ գտնեն ասորեստանյան միապետների ցանկում: Միննույն ժամանակ Աքքադի և Ուրի III հարստության ժամանակաշրջաններից հայտնի են Աշշուրի առնվազն չորս կառավարիչներ՝ *Իտիտին, Ազուզուն, Չարրիքումը* և ոմն *Ուրդանումի որդին*, որոնք անպայմանորեն պետք է տեղ գտնեն ասորեստանյան միապետների ցանկում:

Աքքադի տերության (մ.թ.ա. 2334-2154 թթ.) ժամանակահատվածում, ըստ Աշշուրից գտնված հին արքադական արձանագրությունների, քաղաքը եղել է Աքքադի տիրապետության տակ: Այն հիշատակված է Սարգոն (Շարրու-կին) Աքքադացու (մ.թ.ա. 2334-2279թթ.) տերության կազմում [21, pp.36-37; 2, էջ234; 1, էջ 55]: Աքքադի հաջորդ արքա Ռիմուշի (մ.թ.ա. 2278-2270 թթ.) կառավարման շրջանով է թվագրվում վերոհիշյալ Ինինլաբայի որդի *Իտիտին*: Աշշուրի այս կառավարիչն, ըստ իր իսկ արձանագրության, արշավանք է ձեռնարկել դեպի Գասուր (հետագայի Նուզին)[28, p.7; 24, pp.238-239]: Աքքադական ժամանակաշրջանի հաջորդ հայտնի կառավարիչը՝ *Ազուզուն* է: Վերջինս թվագրվում է Աքքադի երրորդ տիրակալ Մանիշտուսուի (մ.թ.ա. 2269-2255 թթ.) կառավարման ժամանակահատվածով [28, p.8; 24, pp.82]:

Աքքադի անկումից հետո Աշշուրը ամենայն հավանականությամբ հայտնվել է կուտիական, ապա և Ուրի III հարստության (մ.թ.ա.2112-2003 թթ.) տիրապետության տակ: Ուրի III հարստության արքաներից Ամար-Մինի (մ.թ.ա. 2046-2038 թթ.) կառավարման ժամանակահատվածով է թվագրված հաջորդ՝ Չարրիքումի արձանագրությունը [38; 23, pp. 272, 278]:

Հաջորդը «*Ուրդանումի որդու*» վնասված և թվագրության չենթարկվող արձանագրությունն է [28, p.10; 26, p.3]: Եթե փորձենք ենթադրել, կամ եթե պարզվի, որ վերոնշյալ Ուրդանումը Աքքադի տիրակալ Նարամ-Մինի (մ.թ.ա. 2254-2218 թթ.) կառավարման ժամանակաշրջանից հայտնի *Ուրդանն* է, ապա ասորեստանյան միապետների ցանկում նա պետք է լինի Չարրիքումից առաջ [24, p.173; 15, p.266; հմմտ.՝ 1, էջ112]: Աշշուրի հաջորդ կառավարիչ *Ամինումի* անունը դաջված է երկու կնիքների վրա[28, p.11; 26, p.5]:

Ամինումից հետո ասորեստանյան արքայացանկը հիշատակում է վերջինիս որդուն՝ *Սուլիլիին* (տարբերակ *Սուլե* [25, p.137 n. 41, p.155 n. 41]): Վերջինիս հաճախ նույ-

նականացնում են վերոհիշյալ *Օհլուլուի* հետ: Օհլուլուի՝ Քանեշից հայտնաբերված վերոշարադրյալ արձանագրության մեջ նրա հայրանունը նշված է որպես «DUMU (*māru*) *Da-ki-ki*» [28, p.12 line 5], իսկ Սուլիլին՝ «[^m]Su-li-li DUMU ^mA-mi-ni» [25, p.136 line 22]: Ինչպես տեսնում ենք, հնչյունային առումով Օհլուլու և Սուլիլի անունները բավականին համահունչ են, սակայն բավական տարբեր են նրանց Դակիլի և Ամինու հայրանունները: Ելնելով վերոշարադրյալից՝ ստացվում է այնպես, որ Սուլիլին Իլու-կաբկաբուի թոռն է և Շամշի-Ադդու I-ի եղբորդին: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ արհեստականությունը բավական մեծ է: Այս առումով հայտնի աքքադագետ Ա. Ք. Գրեյսոնը նշում է, որ նրանց նույնականացումը հնարավոր է, բայց ո՛չ միանշանակ [26, p.5; 28, p.2; հմմտ. նաև՝ 46, pp.124-125]: Ինչևէ, Օհլուլու/Սուլիլիին ընդունված է համարել որպես ամենավաղ անկախ կառավարիչ [15, pp.168-269; 46, p.124: 1, էջ 5]: Օհլուլու/Սուլիլիից հետո ասորեստանյան AKL-ում նշված են *Կիկկիյան* [15, pp.268-269] (Աշշուր-ոհիմ-նիշեշուի (մ.թ.ա. մոտ 1407-1400 թթ.) վերոհիշյալ արձանագրության մեջ Կիկկիյան հանդես է գալիս որպես Աշշուր քաղաքի պարիսպների կառուցող և նախահայր), *Ակիան*, ապա և «Հին ասորեստանյան հարստության» հիմնադիր համարվող Պուզուր-Աշշուր I-ը: Ընդունված է համարել, որ Պուզուր-Աշշուր I-ից սկսած՝ Աշշուրում իշխում են բացառապես աքքադական ծագմամբ տիրակալներ:

Ինչպես վերը նշվեց, «Հին ասորեստանյան հարստության» վերջին ներկայացուցիչ է համարվում Էրիշում II-ը (մ.թ.ա. մոտ 1829/1819-1809 թթ.): Ըստ ասորեստանյան արքայացանկի հիշատակության՝

«Շամշի-Ադդուն (Ադադ) (I), Իլու-կաբկաբուի որդին, [Նարասամ-Սինի³] ժամանակ գնաց Կարդունիաշ (Բաբելոն): Իրնի-Ադդուի էպոնիմատի ժամանակ, [Շամշի]-Ադդուն [բարձրացավ] Կարդունիաշից: Նա վերցրեց [Էկալլատումը]: Նա երեք տարի բնակվեց Էկալլատումում: Ատասար-Իշթարի էպոնիմատի ժամանակ Շամշի-Ադդուն բարձրացավ [Էկալլատումից]: Նա գահից վտարեց [Էրիշումին (II), Նարասամ-Սինի որդուն]: Նա վերցրեց գահը: Նա իշխեց 33 տարի» [25, pp.138-139]:

Այս ժամանակահատվածում ամորեական հարստություններ էին հաստատվել Սիրիայում և Միջագետքի տարբեր շրջաններում [15; 16]: Շամշի-Ադդուի հայր Իլու-կաբկաբուն Էկալլատումի տիրակալն էր: Նա, ըստ երևույթին, ամորեական Խանա կամ Նումիա ցեղից է եղել: Շամշի-Ադդուն, հաջորդելով իր եղբայր Ամինումին, դարձել է Էկալլատումի (ներկայիս Խան-Շուրեյմիա) [15; 16; 46, pp.24-26: 1, էջ58]: Մ.թ.ա. 1809/1808 թ. Շամշի-Ադդու I-ը (մ.թ.ա. մոտ 1808-1776 թթ.) նվաճում է Աշշուրը և իշխում 33 տարի: Անընդմեջ ռազմարշավների ու նվաճումների արդյունքում վերջինիս իշխանությունը տարածվում էր Սիրիայից մինչև Զագրոսյան լեռներ և Հայկական լեռնաշխարհի հարավային սահմանամերձ շրջաններից մինչև Պաղեստին: Շամշի-Ադդուին հաջորդում է որդին՝ *Իշմե-Դագան I-ը* (մ.թ.ա. մոտ 1775-1736 թթ.): Իշմե-Դագան I-ին հաջորդում է որդին՝ *Մուտ-Աշկուրը* [15, pp.320, 322, 324: 2, էջ235] ապա *Ռիմուշը* (Remu-...): Երկուսի գահակալման շրջանը միասին, ամենայն հավանականությամբ, կազմել է մոտ 29 կամ, միգուցե, 19 տարի: Չի բացառվում նաև, որ նրանք իշխած լինեն

³ Խոսքը Աշշուրի տիրակալ Նարասամ-Սինի (մ.թ.ա. մոտ 1872–1829/1819 թթ.) մասին է:

ոչ թե Աշշուրում, այլ Էկալլատումում [48, pp.111-112; 49, pp.24-26; 21, p.58; 22, p.614; 34, p. 8; 36, pp.749-750]: Վերջիններիս անունները բաց են թողնված AKL-ում, սակայն առկա են ոչ կանոնական VAT 9812 ցուցակում [40, pp.5-8; 48, pp.111-112]: Իսկ AKL-ն, Իշմե-Դագան I-ից հետո հիշատակում է «DUMU *la ma-ma-na* («ոչ մեկի որդի»)»՝ *Աշշուր-դուգուլին*, որն իշխում է 6 տարի:

Աշշուր-դուգուլի [15, p.288 n.86] կառավարման ընթացքում հաջորդաբար իշխում են ևս 6 «DUMU *la ma-ma-na*»՝ *Աշշուր-սպլա-իդին*, *Նածիր-Սինը*, *Սին-նամիրը*, *Իպրի-Իշթարը*, *Ադադ-ծալուլուն* և *Ադասին*: Ըստ AKL-ի՝ այս վեցը միասին կառավարել են ոչ ավել քան մեկ տարի [19, p.198; 25, pp.138-139]: Վերջիններս, ըստ երևույթին, չեն ունեցել արքայական ծագում և, ամենայն հավանականությամբ, բռնակալներ են եղել [1, էջ 63]: Կարելի է ենթադրել, որ Աշշուր-դուգուլի կառավարման ամբողջ վեց տարիների ընթացքում գահակալական պայքար է եղել, որի արդյունքում որպես Աշշուրի տիրակալ հանդես են եկել ևս վեց հավակնորդներ: Վերջնական արդյունքում, ըստ երևույթին, հաղթանակ է տարել *Ադասին* [15, p.288 n.86], քանզի, ըստ AKL-ի՝ նրան հաջորդում է որդին՝ *Բել-բանին*, ապա թողը՝ *Լիբայան* և վերջինիս որդի *Շարմա-Ադադ I-ը*: Փաստացի, Ադասայից սկսած մինչև Ասորեստանյան տերության մայրամուտը՝ մ.թ.ա. 605 թ.-ը, բացառությամբ *Լուլլայայի*, որ նույնպես «DUMU *la ma-ma-na*» էր՝ Ասորեստանում շուրջ մեկ հազարամյակ իշխում է Ադասիի տոհմը [2, էջ 231]:

Հետաքրքիր է, որ շուրջ մեկ հազարամյակ անց՝ Նոր-ասորեստանյան կայսրության արքա *Աշշուր-աիսա-իդինան* /Ասարխադդոն/ (մ.թ.ա. 681-669 թթ.) Բել-բանինին համարում է տոհմի հիմնադիր՝

«48. *Ասորեստանի արքա Բել-բանիի արքայական ժառանգ*» («48. *lib-lib-bi LUGAL-ti šá* ^mEN-*ba-<ni>* MAN KUR *Aš-šur.KI*» [35, p.106]), և

«16-17. *Ասորեստանում արքայական տոհմի հիմնադիր Բել-բանիի, Ադասիի որդու՝ հավերժական տոհմի արքայական ժառանգը*» («16. LUGAL-*u-ti da-ru-u* 17. *ša* ^mdEN-*ba-ni* DUMU ^mA-*da-si mu-kin* LUGAL-*u-ti* KUR *Aš-šur.KI*» [35, p.184]):

Եվ պատահական չէ նաև, որ Ասորեստանյան արքայական տոհմը մասնագիտական գրականության մեջ շատ հաճախ կոչվում է «*Ադասիյան*»:

Ինչ վերաբերում է Լուլլայային, ապա նա, ըստ երևույթին, բռնակալ է եղել, հնարավոր է, որ անգամ լուլուբեյ [1, էջ 63], կառավարել է 6 տարի, որից հետո իշխանությունն անցել է *Կիդին(Շու^o)-Նինուային*: Վերջինս Շարմա-Ադադ I-ի թոռ *Բազայայի* որդին էր: Ըստ AKL-ի՝ նա կառավարում է 14 տարի [19, p.198; 25, pp.138-139]:

Աշշուրի Անու-Ադադի տաճարից հայտնաբերված մի արձանագրության (BM 115688, 1922-8-12,63, Ass 6366, Ass ph 972-73) մեջ ոմն Աշշուր-բել-շամեի որդի *Պուզուր-Սինը* [15, p.289 n. 86] կրում է «*iššak Aššur*» տիտղոսը: Արձանագրության մեջ նա հայտնում է, որ գահից զրկել է «... *osur* *սերմից* և *n*՝ *Աշշուրի մարմնից*... *չարության մարմնավորում* *Սսինումին*»: Նույն արձանագրությունից հայտնի է դառնում, որ Ասինումը [15, p.289 n.86] Շամշի-Ադդու I-ի ժառանգներից է [28, pp.77-78; 11, p.387; 46, p.37]: Փորձ է արվել անգամ արձանագրության 5-րդ տողում հիշատակված «*a-si-nim*»-ն ընթերցել ոչ որպես հատուկ անուն, այլ որպես գոյական՝ *assinnu* և հասկանալ որպես Իշթարի տա-

ճարի ներքինացված քուրմ և նույնացնել Ռիմուշի հետ [40, p.6]: Փաստացի, Պուգուր-Սինը վերականգնում է բնիկ աշշուրցի տիրակալների իշխանությունը: Ըստ վերջերս հայտնաձևված մի կարծիքի՝ հնարավոր է, որ նա իշխել է Իշմե-Դագան I-ի, Մուտ-Աշկուրի և Ռիմուշի կառավարման ժամանակահատվածի ինչ-որ միջակայքում [48, p.112]: Իսկ ըստ մեկ այլ կարծիքի՝ հնարավոր է, որ Պուգուր-Սինը նույնական լինի AKL-ի № 51-ում հիշատակված Շարմա-Ադադ I-ի որդի Իբտար-Սինի (IB.TAR-Sin) հետ [40, p.6]: Ըստ նույն հեղինակի՝ Աշշուր-դուգուլն էլ համապատասխանում է AKL-ի № 51-ում հիշատակված Լուլլայայի հետ [40, pp.5-8]: Այս պարագայում, Աշշուր-դուգուլը պետք է իշխած լինի Բազայայից հետո [40, p.8]: Եթե անգամ ենթադրենք, որ Աշշուր-դուգուլը համապատասխանում է Լուլլայային, ապա Պուգուր-Սինի պարագայում բաց է թողնված մի կարևոր հանգամանք: Ըստ Պուգուր-Սինի արձանագրության՝ նրա հայրն Աշշուր-բեյ-շամեն է եղել, իսկ ըստ AKL-ի՝ Իբտար-Սինի հայրը Շարմա-Ադադ I-ն է:

Ինչևէ, Կիդին-Նինուային հաջորդում է որդին *Շարմա-Ադադ II*-ը (կառավարել է 3 տարի), ապա վերջինիս եղբայր *Էրիշում III*-ը (կառավարել է 13 տարի): Երջում III-ի որդի և հաջորդ տիրակալ *Շամշի-Ադադ II*-ը (կառավարել է 6 տարի), ապա *Իշմե-Դագան II*-ը (կառավարել է 16 տարի): Իշմե-Դագան II-ի որդին՝ *Շամշի-Ադադ III*-ը (կառավարել է 16 տարի) Պուգուր-Սինից հետո Աշշուրի հաջորդ տիրակալն է, որի անունից հինգ արձանագրություն է հայտնի [28, pp.79-82]: Իշմե-Դագան II-ի թոռ *Պուգուր-Աշշուր III*-ի (մ.թ.ա. մոտ 1520-1497 թթ.) կառավարման ժամանակահատվածում, սահմանային վեճերի կարգավորմանն ուղղված պայմանագիր է կնքվում Կասսիտական Բաբելոնիայի արքա Բուրնա-Բուրիաշ I-ի հետ [3, էջ20-21, 21 ծնթ.9.]: Նա կառուցում է նաև Աշշուրի «*Նոր քաղաքի*» պարիսպները [28, pp.90-91]:

Մ.թ.ա. XVIII դարի Աշշուր պետության քաղաքական պատմության մասին քիչ բան է հայտնի: Մ.թ.ա. մոտ XV դարի կեսերին Աշշուրը նվաճվում է միտանական արքա *Սաուսադաստարի/Սաուշտատար/* կողմից [20]: Սակայն, պետք է նշել, որ Միտանների տիրապետության ներքո Աշշուրի ենթակայության խնդիրները շարունակում են մնալ քննարկման փուլում: Աշշուրը նվաճելուց հետո միտանական արքայի հրամանով քանդվում են Աշշուրում Պուգուր-Աշշուր III-ի կողմից կառուցված «*Նոր քաղաքի*» պարիսպները: Աշշուրի տեղական իշխանությունները Միտանների կողմից, ըստ երևույթին, չեն վերացվել: Պուգուր-Աշշուր III-ից հետո Աշշուրում իշխում է որդին՝ *Էնլիլ-նաժիր I*-ը (մ.թ.ա. մոտ 1496-1484 թթ.), ապա վերջինիս որդին՝ *Նուր-իլին* (մ.թ.ա. մոտ 1483-1472 թթ.): Նուր-իլիից հետո գահը անցնում է նրա որդի *Աշշուր-շադունին* (մ.թ.ա. մոտ 1472): Սակայն վերջինս իշխում է ընդամենը մեկ ամիս և զոհ գնում հորեղբոր՝ *Աշշուր-նաբի I*-ի (մ.թ.ա. մոտ 1471-1452 թթ.) կողմից կազմակերպված պալատական դավադրությանը: Աշշուրը միտանական տիրապետության տակ ընկավ ըստ երևույթին կա՛մ Աշշուր-նաբի I-ի, կա՛մ վերջինիս որդու՝ *Աշշուր-նադին-ախիսե I*-ի (մ.թ.ա. մոտ 1451-1430 թթ.) գահակալման ժամանակ: Այսպիսով, ամենայն հավանականությամբ, միտանական տիրապետության ժամանակաշրջանում Աշշուրում իշխած գահակալներն էին՝ *Էնլիլ-նաժիր II*-ը (մ.թ.ա. մոտ 1429-1424 թթ.) և *Աշշուր-նիրարի II*-ը (մ.թ.ա. մոտ 1423-1417 թթ.):

Աշշուր-նիրարի II-ին հաջորդած *Աշշուր-բեղ-նիշեշուի* (մ.թ.ա. 1416-1408 թթ.) կառավարման ժամանակահատվածում վերականգնվում են Աշշուրի պաշտպանական պարիսպները: Ելնելով Աշշուր-բեղ-նիշեշուի ամրաշինարարական գործունեությունից, եգիպտա-միտաննական հակամարտությունից և Միտաննիում օրեցօր նկատվող քաղաքական ճգնաժամից՝ արդեն Աշշուր-բեղ-նիշեշուի կառավարման սկզբներից կարելի է ամենայն վստահությամբ նշել, որ նա գործում էր որպես անկախ տիրակալ [3, էջ19-20; 2, էջ236]: Դեռ ավելին, ելնելով միջագային հարաբերությունների ընձեռած բարենպաստ պայմաններից, Աշշուր-բեղ-նիշեշուն, օգտագործելով հարմար առիթը, առաջին հերթին կարգավորում է հարաբերությունները հարավային հարևանի՝ Կասսիտական Բաբելոնիայի հետ: Աշշուր-բեղ-նիշեշուի և Բաբելոնիայի արքա Կարահինդաշ I-ի միջև կնքվեց մի նոր պայմանագիր, որը, ըստ երևույթին, կրկնում էր Պուգուր-Աշշուր III-ի և Բուրնա-Բուրիաշ I-ի միջև կնքված պայմանագիրը: Աշշուր-բեղ-նիշեշուի և Բաբելոնիայի արքա Կարահինդաշ I-ի միջև կնքված պայմանագրի փաստից ելնելով՝ ակնհայտ է, որ Աշշուրի տիրակալը, լինելով միտաննական տիրապետության տակ, հազիվ թե, կարողանար միջագային դիվանագիտական կապ հաստատել երրորդ երկրի հետ: Այսպիսով, ելնելով վերոշարադրյալից. կարելի է հստակորեն նշել, որ Աշշուրի նկատմամբ միտաննական տիրապետության ժամանակագրական խնդիրները վերանայման և նորովի խմբագրման կարիք ունեն: Աշշուր-բեղ-նիշեշուի հաջորդները շարունակեցին նրա քաղաքականությունը, և Աշշուրը, դուրս գալով քաղաքական ճգնաժամից, բռնեց հզորացման ուղին [3, էջ20-21]:

Ընդունված տեսակետի համաձայն՝ Հին ասորեստանյան թագավորության համար որպես ներքին շրջան մասնագետները համարում են մ.թ.ա. XVIII դարի երկրորդ կեսը, որից հետո՝ ընդհուպ մինչև մ.թ.ա. XV դարի վերջը կամ Միջին ասորեստանյան թագավորության ժամանակաշրջանը, համարվում է *«խավարի ժամանակաշրջան»* [46, p.24] կամ *«անցումային շրջան»* [21, p.VIII]:

Աշշուր քաղաք-համայնքի, Աշշուրի պետության և Աշշուրի տերության տիրակալների ցանկը

1. «Վրանաբնակ» նախահայրերի շրջան

1. Տուղիա	10. Խանու
2. Ադամու	11. Զուարբու
3. Յանգի	12. Նուարբու
4. Սուխլամու (Լիլամու)	13. Աբազու
5. Խարխարու	14. Բելու
6. Մանդարու	15. Ազարախ
7. Իմսու	16. Ուշպիա
8. Խարսու	17. Ապիաշալ ⁴

⁴ Ըստ AKL-ի՝ Ապիշալին հորից որդի հաջորդում են՝ 1. *Խալե*, 2. *Սամանում*, 3. *Խալսանում*, 4. *Իլու-Մերր*, 5. *Յակմնում*, 6. *Յակմնեմ*, 7. *Յազկուր-Էլր*, 8. *Իլու-կաթկաթու* և 9. *Ամինու*: Այս կառավարիչները ամորեստանյան նախահայրերն են և, ըստ երևույթին, պետք է դուրս մղվեն Աշշուրի կառավարիչների ցանկից:

9. Դիդանու

2. Աշշուրի «*համայնքային*» և «*քաղաքահամայնքային*» տիրակալներ

2.1. Աքքադի (մ.թ.ա. 2334-2154թթ.) և Ուրի III հարստության (մ.թ. ա. 2112-2003 թթ.) տիրապետության ժամանակաշրջան:

1. Իտիտի (մ.թ.ա. XXIII դարի 1-ին քառորդ) - Ինինլաբայի որդի
2. Ագուգու (մ.թ.ա. XXIII դարի երկրորդ քառորդ)
3. Չարրիքում (մ.թ.ա. XXI դարի 2-րդ կես)
4. Ուրդանումի որդի⁵:

2.2. Անկախ «*քաղաքահամայնքային*» շրջան:

1. Ամինու (մ.թ.ա. XXI դարի 2-րդ կես)
2. Ծիլուլու/Սուլիլի/Սուլե (մ.թ.ա. XXI դարի 2-րդ կես) – որդի⁶
3. Կիկկիա
4. Ակիա

3. «Հին ասորեստանյան» թագավորություն

1. Պուգուր-Աշշուր I (մ.թ.ա. մոտ XXI դարի 2-րդ կես⁷)
2. Շալիմ-ախումը (մ.թ.ա. մոտ XXI դարի վերջ) – որդի
3. Իլուշումնա (մ.թ.ա. մոտ 1994-1975 թթ.) – որդի
4. Էրիշում I (մ.թ.ա. մոտ 1974–1935 թթ.) – որդի
5. Իկունում (մ.թ.ա. մոտ 1934–1921 թթ.) – որդի
6. Շարրու-կեն (Սարգոն) I (մ.թ.ա. մոտ 1920–1881 թթ.) – որդի
7. Պուգուր-Աշշուր II (մ.թ.ա. մոտ 1880–1873 թթ.) – որդի
8. Նարամ-Սին (մ.թ.ա. մոտ 1872–1829/1819 թթ.) – որդի
9. Էրիշում II (մ.թ.ա. մոտ 1829/1819-1809 թթ.)

3.1. Ամորեական շրջան

1. Շամշի-Ադադ (Ադդու) I (մ.թ.ա. մոտ 1808-1776 թթ.) – Իլու-կաբկաբուի որդի
2. Իշմե-Դագան I (մ.թ.ա. մոտ 1775-1736 թթ.) – որդի
3. Մուտ-Աշկուր,
4. Ռիմու[2],
5. Ասինում – երեքը միասին 29/19 տարի (մ.թ.ա. մոտ 1735-1717/07 թթ.)
6. Պուգուր-Սին (մ.թ.ա. մոտ 1717-1706 թթ.) - Աշշուր-բեկ-շամեյի որդի
7. Աշշուր-դուգուլ (մ.թ.ա. մոտ 1705-1700 թթ.) - «*ոչ մեկի որդի*»
8. Աշշուր-ապլա-իդին,
9. Նաժիր-Սին,
10. Սին-նամիր,
11. Իպքի-Իշթար,
12. Ադադ-ճալուլու,
13. Ադասի - «*ոչ մեկի որդիներ*», ոչ ավել քան մեկ տարի (մ.թ.ա. մոտ 1700 թթ.):

3.2. Անկախության «*անցումային*» կամ «*խավարի*» ժամանակաշրջան

⁵ Աքքադի տիրակալ Նարամ-Սինի (մ.թ.ա. 2254-2218թթ.) կառավարման ժամանակաշրջանից հայտնի է ոմն Ուրդա/խի, նույնականացումը ենթադրելի հավանական է:

1. Բել-բանի (մ.թ.ա. մոտ 1699-1690 թթ.) – Աղասիի որդին
2. Լիբայա (մ.թ.ա. մոտ 1689-1673 թթ.) – որդի
3. Շարմա-Աղադ I (մ.թ.ա. մոտ 1672-1661 թթ.) – որդի
4. Իբտար-Սին (IB.TAR-Sin) (մ.թ.ա. մոտ 1660-1649 թթ.) – որդի
5. Բազայա (մ.թ.ա. մոտ 1648-1621 թթ.) – Բել-բանիի որդի
6. Լուլլայա (մ.թ.ա. մոտ 1620-1615 թթ.) - «ոչ մեկի որդի»
7. Կիդին/Շու-Նինուա (մ.թ.ա. մոտ 1614-1601 թթ.) – Բազայայի որդի
8. Շարմա-Աղադ II (մ.թ.ա. մոտ 1600-1598 թթ.) – Կիդին/Շու-Նինուայի որդի
9. Էրիշում III (մ.թ.ա. մոտ 1597-1585 թթ.) – եղբայր
10. Շամշի-Աղադ II (մ.թ.ա. մոտ 1584-1579 թթ.) – որդի
11. Իշմե-Դագան II (մ.թ.ա. մոտ 1578-1563 թթ.) – որդի
12. Շամշի-Աղադ III (մ.թ.ա. մոտ 1562-1547 թթ.) – որդի
13. Աշշուր-նիրարի I (մ.թ.ա. մոտ 1546-1521 թթ.) – եղբայր
14. Պուգուր-Աշշուր III-ի (մ.թ.ա. մոտ 1520-1497 թթ.) – որդի
15. Էնլիլ-նածիր I (մ.թ.ա. մոտ 1496-1484 թթ.) - որդի
16. Նուր-իլի (մ.թ.ա. մոտ 1483-1472 թթ.) - որդի
17. Աշշուր-շադունի (մ.թ.ա. մոտ 1472) – որդի
18. Աշշուր-ռաբի I-ի (մ.թ.ա. մոտ 1471-1452 թթ.) - 15. Էնլիլ-նածիր I-ի որդի
19. Աշշուր-նադին-ախիսե I-ի (մ.թ.ա. մոտ 1451-1430 թթ.) - որդի
20. Էնլիլ-նածիր II (մ.թ.ա. մոտ 1429-1424 թթ.) - եղբայր
21. Աշշուր-նիրարի II (մ.թ.ա. մոտ 1423-1417 թթ.) – եղբայր:

4. Միջինասորեստանյան թագավորություն

1. Աշշուր-բել-նիշեշու (մ.թ.ա. 1416-1408 թթ.) - Աշշուր-նիրարի II-ի որդի,
2. Աշշուր-ռիմ-նիշեշու (մ.թ.ա. 1407-1400 թթ.) – եղբայր,
3. Աշշուր-նադին-ախիսե II (մ.թ.ա. 1399-1390 թթ.) – որդի,
4. Էրիբա-Աղադ I (մ.թ.ա. 1389-1363 թթ.) – Աշշուր-բել-նիշեշուի որդի,
5. Աշշուր-ուբալլիտ I (մ.թ.ա. 1362-1327 թթ.) – որդի,
6. Էնլիլ-նիրարի I (մ.թ.ա. 1326-1317 թթ.) – որդի,
7. Արիկ-դեն-իլի (մ.թ.ա. 1316-1305 թթ.) – որդի,
8. Աղադ-նիրարի I (մ.թ.ա. 1304-1273 թթ.) – որդի,
9. Շուլմանու-աշարեդ (Մալմանասար) I (մ.թ.ա. 1272-1243 թթ.) – որդի,
10. Թուկուլտի-Նինուրտա I (մ.թ.ա. 1242-1206 թթ.) – որդի,
11. Աշշուր-նադին-ապլի (մ.թ.ա. 1205-1202 թթ.) – որդի,
12. Աշշուր-նիրարի III (մ.թ.ա. 1201-1196 թթ.) – որդի,
13. Էնլիլ-կուդուրի-ուծուր (մ.թ.ա. 1195-1191 թթ.) – Թուկուլտի-Նինուրտա I որդի,

14. Նինուրտա-ապիլ-Էկուր (մ.թ.ա. մոտ 1190-1178 թթ.⁶) – Բլի-պադայի⁷ որդի,
15. Աշշուր-դան I (մ.թ.ա. մոտ 1178-1133 թթ.) – որդի,
16. Նինուրտա-թուկուլտի-Աշշուր (մ.թ.ա. 1133 թթ.) – որդի,
17. Մուսակկիլ-Նուսկու (մ.թ.ա. 1133 թթ.) – եղբայր,
18. Աշշուր-ռեշ-իշի I (մ.թ.ա. 1132-1115 թթ.) – որդի,
19. Թուկուլտի-ապիլ-Էշարրա (Թիզլաթպալասար) I (մ.թ.ա. 1114-1076 թթ.) – որդի,
20. Աշարեդ-ապիլ-Էկուր (մ.թ.ա. 1075-1074 թթ.) – որդի,
21. Աշշուր-բել-կալա (մ.թ.ա. 1073-1056 թթ.) – եղբայր,
22. Էրիբա-Ադադ II (մ.թ.ա. 1055-1054 թթ.) – որդի,
23. Շամշի-Ադադ IV (մ.թ.ա. 1053-1050 թթ.) – Թուկուլտի-ապիլ-Էշարրա I-ի որդի,
24. Աշշուրնաձիրպալ I (մ.թ.ա. 1049-1031 թթ.) – որդի,
25. Շուլմանու-աշարեդ II (մ.թ.ա. 1030-1019 թթ.) – որդի,
26. Աշշուր-նիրարի IV (մ.թ.ա. 1018-1013 թթ.) – որդի,
27. Աշշուր-ռաբի II (մ.թ.ա. 1012-972 թթ.) – Աշշուրնաձիրպալ I-ի որդի,
28. Աշշուր-ռեշա-իշի II (մ.թ.ա. 971-967 թթ.) – որդի,
29. Թուկուլտի-ապիլ-Էշարրա II (մ.թ.ա. 966-935 թթ.) – որդի,

5. Նորաստրեստանյան թագավորություն

1. Աշշուր-դան II (մ.թ.ա. 934-912 թթ.) – Թուկուլտի-ապիլ-Էշարրա II-ի որդի,
2. Ադադ-նիրարի II (մ.թ.ա. 911-891 թթ.) – որդի,
3. Թուկուլտի-Նինուրտա II (մ.թ.ա. 890-884 թթ.) – որդի,
4. Աշշուրնաձիրպալ II (մ.թ.ա. 883-859 թթ.) – որդի,
5. Շուլմանու-աշարեդ III (մ.թ.ա. 858-824 թթ.) – որդի,
6. Շամշի-Ադադ V (մ.թ.ա. 823-811 թթ.) – որդի,
7. Շամմուրամաթ (մ.թ.ա. 811-? թթ.) – կին, խնամակալ,
8. Ադադ-նիրարի III (մ.թ.ա. 810-783 թթ.) – որդի,
9. Շուլմանու-աշարեդ IV (մ.թ.ա. 782-773 թթ.) – որդի,
10. Աշշուր-դան III (մ.թ.ա. 772-755 թթ.) – եղբայր,
11. Աշշուր-նիրարի IV (մ.թ.ա. 754-745 թթ.) – եղբայր,
12. Թուկուլտի-ապիլ-Էշարրա III (մ.թ.ա. 745-727 թթ.) – Ադադ-նիրարի III-ի կամ Աշշուր-նիրարի IV-ի որդին,
13. Շուլմանու-աշարեդ IV (մ.թ.ա. 727-722 թթ.) – որդի,
14. Շարրու-կին (Սարգոն) II (մ.թ.ա. 722-705 թթ.) – եղբայր,
15. Մին-ախխե-Էրիբա (Մինախխեռիբ) (մ.թ.ա. 705-681 թթ.) – որդի,
16. Աշշուր-ախա-իդդինա (Ասարխադոն) (մ.թ.ա. 681-669 թթ.) – որդի,
17. Աշշուր-բանի-ապիլ (Աշշուրբանիպալ) (մ.թ.ա. 669-627 թթ.) – որդի,

⁶ Կառավարել է 3 կամ 13 տարի [25, pp.143 n. 56; 155 n. 56]:

⁷ Բլու-պադան եղել է Աշշուր-նիրարի III-ի վեզիրը և Խանիզավրադի կառավարիչ-արքան [19, p.200 n. i]: Նինուրտա-ապիլ-Էկուրի մայրը Լա-Լիբբին Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի դուստրն է, իսկ հայր Բլի-պադան Ադադ-նիրարի I-ի կրտսեր որդի Իբաշի-իլի թոռը (Ադադ-նիրարի I - Իբաշի-իլի – Զիբի-Աշշուր – Աշշուր-իդդինա): Նինուրտա-ապիլ-Էկուրի տատ Էպիրատ- ...-ը Շուլմանու-աշարեդ I-ի դուստրն է և Աշշուր-իդդինի կինն է [41, p.716, Table 32.1]:

18. Աշշուր-Էտիլ-իլանի (մ.թ.ա. 627-623⁰ թթ.) – որդի,
19. Սին-շուսու-իշիբ (մ.թ.ա. 627-626⁰ թթ.) – բռնակալ,
20. Սին-շարբու-իշկուն (մ.թ.ա. 623-612⁰ թթ.) – Աշշուր-բանի-ապլիի որդի,
21. Աշշուր-ուբալլիտ II (մ.թ.ա. 612-609/07/05⁰ թթ.) – որդի:

Գ ր ա կ ա ն ու թ յ ու ն

1. Գրեկյան Ե. *Աշշուրի պետությունը* // Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն: Հատ. 1, խմբ. Ա. Վ. Քոչյան: Երևան: 2013, էջեր 54-63:
2. Ցականյան Ռ. *Ատրեստանի պատմության պարբերացման հարցի շուրջ* // Մերձավոր Արևելք. պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ, ԳԱԱ ԱԻ: Երևան: 2014, №№ 9-10, էջեր 229-246:
3. Ցականյան Ռ. *Միջինատրեստանյան տերության արտաքին և ներքին քաղաքականության որոշ հարցերի շուրջ* // Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ: 2018, № XXXI, էջեր 19-33:
4. Ցականյան Ռ. *Ատրեստանի պատմության ժամանակագրական խնդիրները (գերերկար, երկար, միջին, կարճ և գերկարճ թվագրումներ)* // Արևելագիտության հարցեր: 2022, № XXI, էջեր 239-247:
5. Քոչյան Ա. *Ատրեստանի քաղաքական կարգը և բանակը* // Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն: Հատ. 1, խմբ. Ա. Վ. Քոչյան: Երևան: 2013, էջեր 97-101:
6. Дьяконов И.М. *Развитие земельных отношений в Ассирии*. Ленинград. 1949. 153 С.
7. *Discoveries at Ashur on the Tigris. Assyrian Origins. Antiquities in the Vorderasiatisches Museum, Berlin*. By P. O. Harper, E. Klengel-Brandt, J. Aruz, K. Benzell. New York: The Metropolitan Museum of Art. 1995. III+145 p.
8. Abbas N., Wasimi S. A., Al-Ansari N. *Impacts of Climate Change on Water Resources of Greater Zab and Lesser Zab Basins, Iraq, Using Soil and Water Assessment Tool Model* // World Academy of Science, Engineering and Technology, International Journal of Environmental, Chemical, Ecological, Geological and Geophysical Engineering, 2017, vol. 11, № 10, pp. 808-814.
9. Andrae W. *Die Festungswerke von Assur: A: Baudenkmäler aus Assyrischer Zeit, II. Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, № 23*. J.C. Hinrichssche Buchhandlung, Leipzig, 1913. Textband: vii + 179 pages, 110 plates. Tafelband: 108 plates.
10. Andrae W. *Die Die archaischen Ishtar-Tempel in Assur. A: Baudenkmäler aus Assyrischer Zeit, IV. Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, № 39*. J.C. Hinrichssche Buchhandlung, Leipzig, 1922. 120 p. 68 tafeln.
11. Arkhipov I. The Middle East after the Fall of Ur: From Assur to the Levant // The Oxford History of the Ancient Near East, Editors: Radner K., Moeller N. and Potts D. T., Volume 2: From the End of the Third Millennium BC to the Fall of Babylon, Oxford 2022, pp. 310-407.
12. Barjamovic G., Hertel T. K., Larsen M.T. *Ups and Downs at Kanesh: Chronology, History and Society in the Old Assyrian Period*. PIHANS 120, Leiden: NINO 2012. IX+161 p.
13. Barjamovic G. *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*. CNIP 38. Copenhagen: Museum Tusulanum Press. 2011. XVIII+519 p.
14. Bär J. *Sumerians, Gutians and Hurrians at Ashur? A Re-Examination of Ishtar Temples G and F* // Iraq, № 65. 2003. pp. 143-160.
15. Bloch Y., Wasserman N. *The Amorites: A Political History of Mesopotamia in the Early Second Millennium BCE*. Culture and History of the Ancient Near East, Volume: 133. Leiden; Boston: Brill. 2023. 588 p.
16. Bloch Y. *The Conquest Eponyms of Šamšīr-Adad I and the Kaneš Eponym List* // Journal of Near Eastern Studies, Vol. 73, № 2. 2014. pp. 191-210.
17. Cancik-Kirschbaum E. C. *Die Assyrer: Geschichte, Gesellschaft, Kultur*. München. 2008.128p.
18. Chavalas M. *Genealogical History as "Charter": A Study of Old Babylonian Period Historiography and the Old Testament* // In Millard A. R.; Hoffmeier J. K.; Baker D. W. (eds.). Faith, tradition, and history: Old Testament historiography in its Near Eastern context. Winona Lake, Indiana. 1994. pp. 103-128.

19. Chen F. *Study on the Synchronistic King list from Ashur*. Cuneiform monographs, vol. 51. Leiden; Boston: Brill. 2020. XVIII + 249 p.
20. Dassow von E. *Mittani and Its Empire // The Oxford History of the Ancient Near East*, Editors: Radner K., Moeller N. and Potts D. T., Volume 3: From the Hyksos to the Late Second Millennium BC. Oxford. 2022. pp. 455-528.
21. Frahm E. *Assyria: The Rise and Fall of the World's First Empire*. New York. 2023. 528 p.
22. Frahm E. *List of Assyrian Kings // E. Frahm (ed.), A Companion to Assyria*, Blackwell Companions to the Ancient World, Hoboken, NJ: John Wiley 2017, pp. 613-16.
23. Frayne D. R. *Ur III Period (2112-2004 B.C.)*. The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods, 3/2, Toronto, Buffalo and London: University of Toronto Press. 1997. XLIV+489 p.
24. Frayne D. R. *Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC)*. The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods, 2, Toronto, Buffalo and London: University of Toronto Press. 1993. XXV+338p.
25. Glassner J.-J. *Mesopotamian Chronicles*. Writings from the Ancient World 19. Atlanta: Society of Biblical Literature. 2004. XX + 365 p.
26. Grayson A. K. *Assyrian Royal Inscriptions*. Vol. I. From the Beginning to Ashur-resha-ishi I. Otto Harrassowitz. Wiesbaden. 1972. XXII+158 p.
27. Grayson A. K. *Königslisten und Chroniken // Reallexikon der Assyriologie*. Band 6. Berlin: Walter de Gruyter. 1980-1983. pp. 86-135.
28. Grayson A. *The Assyrian Rulers of the Third and Second Millennium BC (to 1115 BC)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods, Vol. I, Toronto-Buffalo-London. 1987. XXII-355p.
29. Grayson A. *The Assyrian Rulers of the Early First Millennium B. C. II (858-745 B.C.)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods, Vol. III, Toronto-Buffalo-London. 1996. 296 p.
30. Holloway S. W. *Aššur is King! Aššur is King!: Religion in the Exercise of Power in the Neo-Assyrian Empire*. Culture and history of the ancient Near East. Vol. 10. Leiden, Boston, Köln, Brill. 2001. xxxiv + 559 pp., 4 maps, 27 illustrations.
31. Höflmayer F. *Establishing an Absolute Chronology of the Middle Bronze Age // The Oxford History of the Ancient Near East*, Editors: Radner K., Moeller N. and Potts D. T., Volume 2: From the End of the Third Millennium BC to the Fall of Babylon, Oxford 2022, pp. 1-46.
32. Jakob S. *Economy, Society, and Daily Life in the Middle Assyrian Period // In Frahm, E. (ed.), A companion to Assyria*. Malden, MA: Wiley-Blackwell. 2017. pp. 143-160.
33. Kuhrt A. *The Ancient Near East c. 3000-330 BC*, Vol. I, London-New York. 1995. XXVIII+381P.
34. Kupper J.-R. *Northern Mesopotamia and Syria // The Cambridge Ancient History*, II/1. Chicago. 1973. pp. 1-41.
35. Leichty E. *The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680-669 BC)*. Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 4. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns. 2011. XXXV + 352 P.
36. Lewy H. *Assyria c. 2600-1816 B.C. // The Cambridge Ancient History*, I/3. Chicago. 1971. pp. 729-770.
37. Liverani M. *The Ancient Near East: History, Society and Economy*. Routledge. 2013. 648 p.
38. Michałowski P. *Aššur during the Ur III Period // in Here & There: Across the Ancient Near East*. Studies in Honour of Krystyna Lyczkowska, ed. Drewnowska O. Warszawa. 2009. pp. 149-156.
39. Michel C. *The Old Assyrian Trade in the light of Recent Kültepe Archives // The Canadian Society for Mesopotamian Studies*. 2008, № 3. pp. 71-82.
40. Reade J. *Assyrian King-Lists, the Royal Tombs of Ur, and Indus Origins // Journal of Near Eastern Studies*. Vol. 60, No. 1. 2001. pp.1-29.
41. Reculeau H. *Assyria in the Late Bronze Age // The Oxford History of the Ancient Near East*, Editors: Radner K., Moeller N. and Potts D. T., Volume 3: From the Hyksos to the Late Second Millennium BC. Oxford. 2022. pp. 707-800.
42. Reculeau H. *Claiming Land and People. Conceptions of Power in Syria and Upper Mesopotamia During the 2nd Millennium BCE // In Schmidt-Hofner, S., Ambos, C., and Eich, P. (eds.). Raum-Ordnung: Raum und soziopolitische Ordnungen im Altertum*. Heidelberg: Winter. 2016. pp. 175-214.
43. Ridder Jan de J., Kryszat G. *Murder in Anatolia: An Urgent Letter from the Ruler of Aššur // Altorientalische Forschungen*. № 50/1. 2023. pp. 51-62.

44. Ur J. *Physical and Cultural Landscapes of Assyria* // In Frahm, E. (ed.), *A companion to Assyria*. Malden, MA: Wiley-Blackwell. 2017. pp. 13–35.
45. Veenhof K. *The Old Assyrian period (20th–18th century BCE)* // In Frahm, E. (ed.), *A companion to Assyria*. Malden, MA: Wiley-Blackwell. 2017. pp. 57–79.
46. Veenhof K. R., Eidem J. *Mesopotamia: The Old Assyrian Period*. *Orbis Biblicus et Orientalis* 160/5. Academic Press Fribourg Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen. 2008. 383 p.
47. Veenhof K. R., *The Old Assyrian List of Eponyms from Karum Kaniš and its Chronological Implications* // *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, 2004, Bd. 94, pp. 304-306.
48. Yamada S. *The Transition Period (17th to 15th Century BCE)* // In Frahm, E. (ed.), *A companion to Assyria*. Malden, MA: Wiley-Blackwell. pp.2017. 57–79
49. Yamada S. *The Editorial History of the Assyrian King List* // *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, 1994, Bd. 84, pp.11 – 37.

References

1. Grekyan Y. The State of Ashur [*Ashuri petut'yuny*] History of Neighbouring Countries of Armenia. Vol. I. Ed. of. A. V. Kosyan. IOS NAS RA. Yerevan. 2013, pp. 54-63 (in Armenian)
2. Ts'akanyan R. On the Periodization of the Assyrian History [*Asorestani patmut'yan parberats'man harts'i shurf*], Middle East, 2014, IX-X, IOS NAS RA, Yerevan, pp. 229-246 (in Armenian)
3. Ts'akanyan R. On Some Foreign and Domestic Policy Issues of Middle Assyrian Empire [*Mijinasoestanyan terut'yan artaqin ev nerqin qaxaqakanu'tyan vorosh harts'eri shurf*] , The Countries and Peoples of the Near and Middle East, XXXI, 2018, pp. 19-33 (in Armenian)
4. Ts'akanyan R. Chronological Problems of Assyrian History (extra-long, long, middle, low, ultra-low dates) [*Asorestani patmut'yan zhamanakagrakan xndirneri (geryerkar, erkar, mijin, karch' ev gerkarch' t'yagrumer)*], *Journal of Oriental Studies*. Yerevan. 2022, № XXI, pp. 239-247. (in Armenian)
5. Kosyan A. The Political Order and the Army of Assyria [*Asorestani qaxaqakan kargy ev banaky*] History of Neighbouring Countries of Armenia. Vol. I. Ed. of. A. V. Kosyan. IOS NAS RA. Yerevan. 2013, pp 97-10. (in Armenian)
6. Diakonoff I. M. Development of Land Relations in Assyria [*Razvitie zemelnyx otnoshenii v Assirii*]. Leningrad. 1949. 153 p. (in Russian)

Ընդունվել է / Принята / Received on: 05.09.2023

Գրախոսվել է / Рецензирована / Reviewed on: 25.09.2023

Հանձնվել է տպ. / Сдана в пч. / Accepted for Pub: 27 .11.2023

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Ռուսլան Արշակի ՑԱԿԱՆՅԱՆ՝ պատմ. գիտ. թեկնածու,
ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի, գիտաշխատող, Երևան, ՀՀ,
Էլ. հասցե՝ rooslantsakanyan@gmail.com <https://orcid.org/0009-0003-6148-0933>

Ruslan Arshak TSAKANYAN: PhD in History, Researcher,
The Institute of Oriental Studies NAS, Yerevan, RA,
e-mail: rooslantsakanyan@gmail.com <https://orcid.org/0009-0003-6148-0933>

Руслан Аршакович ЦАКАНЯН: кандидат ист. наук, научный
сотрудник Института востоковедения НАН, Ереван, РА,
эл.адрес: rooslantsakanyan@gmail.com <https://orcid.org/0009-0003-6148-0933>